

РАДМИЛА МАРИНКОВИЋ (Београд)

О МЕСТУ ГРИГОРИЈА ЦАМБЛАКА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Место Григорија Цамблака у српској књижевности осигурано је његовим делима Живот Стефана Дечанског, Служба Стефану Дечанском, Сказаније о преносу моштију св. Петке и Служба св. Петки.¹ Ова дела написана су у периоду између 1402 и 1405 г., за време краткотрајног Цамблаковог боравка у Србији (1402—1406 или 1409). Године боравка у Србији биле су за Цамблака очигледно врло плодне. Оне се поклапају са његовим најбољим годинама живота, када таленат једног уметника долази до пуне зрелости. С друге стране, културне прилике у Србији су погодиле расцвету његовог талента, те Цамблак са усхићењем говори о њима у Сказанију о преносу.² Свака историја или преглед српске књижевности Средњег века на видном месту говоре о Цамблаку. Сваки историчар српске књижевности Средњег века мора се бар једном у своје истраживању окренути Цамблаку и проучавати га.

Међутим, иако место Григорија Цамблака у српској књижевности није никада оспоравано, оно ипак није довољно процењено и оцењено. Нису урађени претходни радови који би помогли да се ово вредновање доследно спроведе. То би у првом реду били теоретски радови о структури и типологији српске средњовековне књижевности,³ а исто тако и теоретски радови о питањима која се увек постављају кад је у питању аутор чији је животни пут и литерарни рад сличан Цамблаковом. Међу тим питањима несумњиво је најважније: Шта одређује припадност једног писца некој књижевности?⁴

Као критеријум за то одређивање би се могли узети: језик, језичко-стилска средства, тематика, деловање у тој литератури у свом времену

¹ Dj. Sp. Radojčić. Antologija stare srpske književnosti. Beograd, 1951. p. 336.

² E. Kałużniacki. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901. p. 435—436.

³ Упореди А. Н. Робинсон. Литература Киевской Руси среди европейских средневековых литератур (типология, оригинальность, метод). — Славянские литературы. VI Международный съезд славистов. М., 1968. с. 49—116.

⁴ Поводом Григорија Цамблака исто питање поставља П. Русев. Григорий Цамблак — български, сръбски, румънски и руски писател. — Трудове на Висшия педагог. инст. „Братя Кирил и Методий“, т. IV, 1966/67, 15, с. 451—473.

и остајање трајно у њој, укључивање у специфични дух те књижевности итд.⁵ Већ само набрајање могућих критеријума показује да горње питање мора да се сужава, спецификује, јер важност поменутих критеријума није иста за све књижевне периоде и за све књижевности.

Очигледно је да језички критеријум не може бити пресудно мерило о припадности писца једној литератури када више литература користи као књижевни један језик, па макар и у нешто измењеним облицима, као што је то случај са језиком старословенским и његовим редакцијама у српској, хрватској, бугарској и руској књижевности у Средњем веку. Језик као знак распознавања тешко је прихватљив. Има периода када је културни утицај једне редакције снажан, па се она намеће и писцима са других језичких територија. Уосталом, ако се дела преводне књижевности преписују у разним редакцијама, исто се то дешава и са оригиналним словенским делима, а уобичајено је да се она прва убрајају у историју књижевности сваког од тих појединих народа, док се дела словенских писаца разматрају само у оквиру националних књижевности. Што се стила тиче, он је као критеријум још мање поуздан. Ако узмемо у разматрање стил само једне књижевне врсте, хагиографије на пример, видећемо да је он углавном исти на врло широком подручју, и територијално и временски. Уосталом, то је један хагиографски, реторичан византијски стил и његова примена с појединим словенским литературама Средњег века још није испитана, није утврђено како се примењује, колико, какве трансформације доживљава, где и зашто.

Значи да специфичност словенских литература Средњег века захтева посебне критеријуме за одређивање припадности једног писца некој литератури. Одговор се, дакле, мора тражити у светлу оних значајних теоретских решења о средњовековној књижевности за које славистичка наука има да захвали руској медијевистици, у првом реду проф. Д. С. Љихачову.⁶ Долази се до поимања једне заједнице, духовне, културне, литерарне, језичке, оних словенских народа који су своју културу формирали на хирилометодијевским традицијама (избегавам појам *slavia orthodoxa* јер се мора водити рачуна о хрватској глагољској књижевности).

Ова заједница није у свим периодима подједнако изражена. У Цамблаковом времену она је изузетно снажна, условљена губљењем самосталности словенских балканских држава, миграцијама, стварањем због тога једног идејног и духовног стања које је могуће назвати словенским и балканским хришћанским заједништвом, а коме су најпознатији представници Кипријан, Григорје Цамблак, Константин Филозоф и Пахомије Србин. Пред иноверним Турцима свака слободна хришћанска православна земља подједнако је била домовина, не зато што би се у њој могао наћи само свој лични мир, него још више стога што је у таквој земљи било могуће да се ради на мобилисању снага против неверника, на јачању вере и државе хришћанске. То свакако није дух предаје, или чак личне користи, као што се понегде може чути, већ је то дух који је за борбу, у првом реду духовну. Није вероватно да је духовна оријентација ових

⁵ П. Русев у наведеном делу дискутује следеће критеријуме: распрострањеност дела и утицај писца (на стр. 452), језик (454), стил (455), тематика (460), позиција аутора (462).

⁶ Нарочито у Древнеславјанские литературы как система, у зборнику наведеном под 3, с. 5—48.

људи била у правцу мистицизма.⁷ Напротив, дубља анализа дела ових лугајућих литерата открива једно реално поимање стварности и веома активну ангажованост.

Овом ангажованошћу се да објаснити потпуно прихватање тематике за коју је заинтересована средина у којој се овакав писац нађе. Не само, дакле, да је животна ситуација одредила Цамблаку, Константину, Пахомију и другима, које ће теме обрађивати, него је прихватање такве теме учињено свесно, да би се кроз тематику за коју је средина заинтересована могло на њу деловати у циљу њене духовне мобилизације. Цамблаков пример је у том смислу изванредан. Његове „српске“ теме су један свети краљ, око чије задужбине и гроба, Високих Дечана, он, и писмено фиксирајући већ створену легенду и уобличивши је у најбогоугодније српско житије, ствара ново народно светилиште, као и једна балканска светица чије се мошти преносе у Србију да би је заштитиле од неверника. Тематиком својих „српских“ дела Цамблак је нераскидиво уткан у историју српске књижевности, али исто толико и у историју српског духа и осећања. Култ Цамблакових светаца је столећима поштован. Испод саркофага са телом Стефана Дечанског и данас се провлаче болесници и нероткиње, а црква Ружица у Београдској тврђави, где је почивало тело свете Петке, још увек окупља ходочаснике који траже помоћ ове светице; и народне мајке. Колико су ова светилишта значила за одржање народне самосвести под турском окупацијом, довољно сведочи та њихова данашња популарност.

Али тематика сама по себи још увек није одлучујући критеријум за одређивање писчевог места у некој књижевности. У хришћанској литератури, каква је била и стара српска књижевност, свака хришћанска тема може бити актуелна, па стога и „домаћа“, као што је случај са проповедима самога Цамблака, писаним у Румунији и Русији, на пример.⁸

Много је важније за наше вредновање да ли је, на који начин и у којој мери, писац, поред тематике, прихватио специфични вид литерарног испољавања културне средине у којој дела.⁹ Уколико је једна средина у свом развоју отишла даље, пут који је изградила сходно својим политичким и културним потребама јаче је издиференциран и уочљив. Траса којом је нека култура кренула не прекида се лако, чак ни деловањем изузетно снажних талената. Процес је пре обрнут: уметник се уклапа у постојећи ток, и тек тако постиже пуну вредност. У средњовековној литерарној заједници словенској, којој припада и српска књижевност, диференцирање појединих посебних литература се врши од самог почетка, али не и у свим књижевним врстама подједнако. У врстама које својом функцијом директно служе једној средини пре ће се изградити самостални пут; у врстама које су заједничке, опште, изграђивање се спорије. Али ће зато у њима бити видљивији.

⁷ Упореди шта о томе пише Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. Доклады советских ученых на IV Международном съезде славистов. М., 1960. с. 95—151.

⁸ О овоме нарочито добро П. Русев у наведеном делу, с. 458—459.

⁹ Русев ово не узима у обзир као критеријум за одређивање припадности писца некој литератури.

Које су, дакле, књижевне врсте карактеристичне за српску средње-вековну књижевност¹⁰ и како стоји Цамблук према тим врстама? У старој српској култури доминантне су биле литерарне врсте којима је циљ прослављање. Ове врсте су по своме пореклу обредне: хагиографија, похвала, служба, а преузете су из старословенског периода (Панонске легенде, похвале и службе Тирилу и Методију). Међутим, у српској књижевности оне добијају другу функцију — званичну, дворску, династичку. Њима се потчињавају и врсте које имају другу намену, историја и правни списи, као и преводна белетристика.¹¹ Овај систем књижевних врста остао је у српској књижевности активан све до појаве нове литературе у XVIII в. После нестанка Немањића, са новим центром и новом династијом, стварао се нови култ — Лазарев, у истим литерарним врстама, али у нешто измењеном облику, тако да је тада доминантна реторска похвала, а не опширни животопис,¹² како је било уобичајено у литератури Немањића, — што показује да устаљени систем врста према династичким потребама може да се мења унутар свога опсега, али никако и да се разбија, као и то да је овај систем по својој функцији, дворски, те прослављање нове династије захтева и нове облике прослављачких литерарних врста.

Цамблук је дошао у Србију кад се у њој вршила консолидација и када је млади деспот Стефан Лазаревић, ослобођен непосредног турског притиска (1402), повео Србију ка ренесанси државе и културе, базирајући се на традицијама Немањића.¹³ Деспотова задужбина манастир Ресава, како у архитектури тако и у сликарству, враћа се на традиције монументалне уметности немањићских грађевина.¹⁴ У таквој атмосфери делао је Григорије Цамблук. У Србији он је писао оне књижевне врсте које су за ту књижевност биле доминантне, животопис и химну, али не животопис у краткој форми, карактеристичној за другу половину XIV в., него се враћа опширној форми немањићског периода. После њега ту форму ће наставити Константин Филозоф, деспотов сарадник и биограф. Ни пре ни после, Цамблук није обрађивао ову врсту животописа,¹⁵ што очигледно показује да је у Србији неговао књижевне врсте карактеристичне за дотадашњи развој српске књижевности. Он се, дакле, потпуно уклопио у ход културе у којој се нашао, и то на веома активан начин, јер је прихватио тада актуелну обнову класичног периода — доба Немањића, у

¹⁰ Упореди Д. С. Лихачев. Система литературних жанров древней Руси. — Славянские литературы. V Международный съезд славистов. М., 1963. с. 47—70. — Проблем система књижевних родова, који је Лихачов проучавао у старој руској књижевности, није до сада проучаван у српској књижевности Средњег века.

¹¹ Р. Маринковић. Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXXIV, 1968, 3—4, с. 203—218.

¹² Ђ. Трифуновић. Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју. Крушевац, 1968. — Од десет обрађених списа по аутору пет спадају у похвале и похвална слова, а само три у житија. Међутим, код ранијих аутора и та три списа се карактеришу као похвале и слова. То су кратки реторични састави од две и по стране, две и једне.

¹³ Д. Павловић. Старија југословенска књижевност. Београд, 1971. с. 76 и даље.

¹⁴ М. Кашанин. Ресава деспота Стефана, Зограф. III. Београд, 1969. с. 3—10.

¹⁵ Од животописа Цамблук има још само Мучење св. Јоана Новог Сучавског, а оно спада у тзв. мучеништва или мартирије. То је други тип хагиографских дела.

његовој класичној форми — опширном животопису. Трећа књижевна врста коју је Цамблак у Србији писао, пренос моштију, негована је у српској књижевности и раније, почев од Саве, Стефана Првовенчаног и Доментијана, који описују пренос Немањиних моштију из Хилендара у Студеницу, али у склопу опширног животописа,¹⁶ до писаца преноса Лазаревих моштију, такође у оквиру других дела, похвала и повесних слова.¹⁷ Ова књижевна врста је условљена конкретним историјским догађајима, те је развијена тамо где за њу постоје услови. Цамблаково доба било је препуно преноса светачких моштију испред турског надирања. Цамблак је својим делом у току своје савремености, одржава историјски тренутак балканских хришћана, али није ван токова претходне књижевне радње у Србији. И после њега биће у српској књижевности још описа преноса.¹⁸ Литерарни облик који је Цамблак иначе највише обрађивао, проповед и похвално слово, није потврђен у његовом „српском“ периоду.

Преглед књижевних врста које је Цамблак писао у Србији показује, дакле, да је он у току српске књижевности и њен активни чинилац. Међутим, најважније Цамблаково дело из овог периода, животопис Стефана Дечанског, био је повод да се за Цамблака каже како је он „туђинац у нашој књижевности“¹⁹. Ова мисао Павла Поповића као да непрекидно лебди над Цамблаком, као што се и иначе кратке формулације често прихватају као аксиоми, не због своје тачности него због лапидарности, поготово ако се везују за неке конкретне животне елементе. Григорије Цамблак је одиста у Србију дошао и из ње убрзо отишао, и ништа није логичније од мисли: странац у животу, странац у литератури. Међутим, мисао Павла Поповића је закључак његове анализе овог Цамблаковог дела, која се завршава овим речима: „У развоју наше биографске књижевне радње Цамблак има посебно место. Све биографије до њега показују тенденцију да се од списа чисто хагиографског карактера којим су почеле, све више развијају у списе који имају карактер једне световне хронике..., само се Цамблак враћа на стари хагиографски тон. Он је туђинац у нашој књижевности.“²⁰

Очигледно је да је закључак о Цамблаку као туђинцу у српској књижевности проистекао из схватања да је српска биографија имала један ток, и то праволинијски, од хагиографије ка чистој биографској,

¹⁶ Код св. Саве: издање В. Ђоровића. Списи св. Саве. СКА, Београд, 1928, с. 171—173; код Стефана Првовенчаног: издање В. Ђоровића. Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног. — Светосавски зборник. II. СКА, Београд, 1938, с. 53—59; код Доментијана у издању Ђ. Даничића. Живот светог оца Симеона и светог Саве. Београд, 1865, с. 93—103 и 192—195; пренос Немањиних моштију описује и Теодосије: издање Ђ. Даничића. Живот светог Саве. Београд, 1860, с. 78—84; исто тако и Доментијан и Теодосије описују пренос моштију светог Саве из Трнова у Милешеву: код Доментијана на с. 333—344, а код Теодосија на с. 203—216.

¹⁷ У Повесном слову о кнезу Лазару од патријарха Данила III, у издању В. Ђоровића. Сиуан и Данило II, српски писци XIV—XV века. — Глас СКА, CXXXVI. Београд, 1929, с. 95—103. Такође и у Повесном слову кнезу Лазару од Непознатог писца, тзв. Вукомановићева похвала, издање у Гласнику Друштва српске словесности, XI, Београд, 1859, с. 108—118. У осталим списима о кнезу Лазару описа преноса или нема или се само кратко помиње.

¹⁸ Види у делу наведеном под I, с. 343—346.

¹⁹ П. Поповић. Старе српске биографије XV до XVII века, предговор: Стари српски животописи XV и XVII века. — СКЗ, књ. 265, Београд, 1936, с. XXXIII.

²⁰ Исто.

хроничарској радњи. А то није тачно. Тачно је да је Цамблаково дело Живот Стефана Дечанског написано у хагиографском тону, али развој старе српске биографије није тако једностран и једноставан као што се чини. Старе српске биографије се морају поделити на два тока, на оне којима је циљ писање историје и оне којима је циљ хришћанска дидактика. И пре Цамблака у српској књижевности било је дела која се својим хагиографским тоном приближавају Цамблаку, те његово дело треба за њих и везивати, мислим у првом реду на Теодосија. Цамблаку се чини криво кад се пореди са другим биографима. Он се и по циљу и по начину писања не везује за њих. То су дела различита и по жанру и по функцији.

Стара српска биографија није ни почела као хагиографија. Она је само примила неке њене унутрашње и спољашње облике, али се од самог свог почетка од хагиографије, којој је циљ хришћанска дидактика, разликовала тиме што јој је циљ био да створи идеализовану историју свога доба.

Кадгод је хагиографија настајала, како у раној хришћанској епоси, тако и касније, она је полазила од факта и верно га преносила, од историјског документа, записа, усменог саопштења, без реторике и поетског уобличавања. Временом, факта су се преиначавала у складу са општим идеалима хришћанства, материја се литерарно уобличавала, одбацујући фактографију и тежећи ка идеализацији, ка уопштавању.²¹ И у словенској хагиографији се може пратити пут од белешке, или голог рађања факата, до уобличене хагиографије (на пр. текстови о Јовану Рилском,²² о Борису и Гљебу,²³ о Александру Невском²⁴ итд.).

Писци српских биографија имају изузетно тежак задатак. Сви они пишу о личностима, владарима и црквеним поглаварима, који су управо завршили свој земаљски пут. Тај животни пут је још увек жив у сећању слушалаца и читалаца, који су савременици и сарадници хероја књижевнога дела.²⁵ Ма да сви хагиографи увек истичу да говоре само истину, па се позивају на писане и усмене изворе, ипак је то само један топос, опште место, пореклом из антике, које се од публике као такво и при-

²¹ К. Krimbacher. *Geschichte der byzantinischen Literatur*. München, 1897. параграф 82. — Види и Ханс, Георг Бек. *Путеви византијске књижевности*, предговор Д. Богдановића, СКЗ, књ. 403, Београд, 1967, с. 49—51. — Упореди шта о процесу уопштавања и идеализације, а нарочито о апстраховању, говори Д. С. Лихачев. *Поэтика древнерусской литературы*. Л., 1967.

²² *История на българската литература*. Т. I. С., БАН, 1963. с. 246—249 и 293—296.

²³ Н. К. Гудзий. *История древней русской литературы*. 4. изд. М., 1950. с. 101—108.

²⁴ Исто, с. 205—208.

²⁵ Немања је умро 1199 г., а Сава о њему пише 1208, док Стефан Првовенчани пише до лета 1216 г. — Свети Сава је умро 1235, а Доментијан о њему пише 1242/3 или 1253/4 г. — Краљица Јелена је умрла 1314, а Данило II о њој пише или 1317 или убрзо по том. — Краљ Драгутин је умро 1316, а Данило II пише о њему одмах после те године. — Краљ Милутин је умро 1321 г., а за свеца проглашен 1324 г.; Данило II пише управо за ту прилику, тј. 1323 или 1324 г. — Стефан Дечански је умро 1331; светиљски култ стекао између 1339 и 1343. Данилов ученик пише о њему пре стварања култа, а после Данилове смрти, тј. између 1337 и 1339 (1343). — Данило II је умро 1337, а његов ученик о њему пише између те године и 1340. — Кнез Лазар је погинуо на Косову 1389, а најстарији познати спис о њему је Повесно слово од патријарха Данила III из године 1392/1393. — Деспот Стефан Лазаревић је умро 1427, а Константин Филозоф о њему пише или 1431 или одмах после ње.

хвата. За писце српских биографија овај топос је једна нужност, њихови извори морају апсолутно бити поуздани, јер пишу о људима чији је живот публици познат као на длану, публици коју сачињава високи клер и владарски двор. Њима се не може рећи нешто што није било. Потреба за историцизмом је, дакле, код старих српских писаца необично јака. Међутим, од те живе, још увек живе, стварности треба направити богоугодни животопис, узоран пример хришћанског понашања хероја, прославити га свим средствима постојеће хришћанске реторике. У односу на остале хагиографе српски писци имају један изузетно тежак задатак; морају да реше скоро нерешив литерарни проблем — да пишу савремену историју владајуће династије и да дају идеализацију, која јунака одводи на пантеон. Сви српски биографи решавали су тај литерарни проблем, сваки на свој начин.

Као зачетник српске биографије узима се св. Сава. Али он није писао ни хагиографију ни биографију у оном смислу у коме су то чинили писци после њега. Он је трезвено приказао високо моралну фигуру свога оца Немање, св. Симеона, називајући га само „блаженим старцем“ и „господином Симеоном“, „самодршцем све српске земље и поморске“, а никад епитетом који би указивао да га сматра светим. Стога њему факта нису сметала, чак ни хронологија.²⁶ Он је одиста писао историју свога оца, али историју његовог моралног подвига: Немања у Савином делу спаја у себи снагу и мудрост, моћ владара и духовност мислиоца, и постиже идеал за којим се од антике тежи. Немања израста и величанствену фигуру старозаветног патријарха управо стога што св. Сава нема хагиографски циљ, па стога не користи хагиографска шаблонска средства.²⁷ Он, дакле, нема потребе да решава проблем спајања савремене историје и идеализације.

Стефан Првовенчани је први који се ухватио у коштац са овим проблемом. Узимајући за оквир свога причања о животу свога оца Немање—Симеона (који је код њега „свети господин“ још у Другој Хиландарској повељи, шест година пре Савиног дела)²⁸ хагиографски шаблон, са свим његовим изражајним средствима, он ће проблем спајања историје и хагиографије решавати тако што ће сваки Немањин државнички гест приказати као помоћ неког светитеља, коме се Немања пре догађаја обраћа молбом за помоћ, а после обављеног посла подиже му цркву у знак захвалности.²⁹ А своје владарске успехе Стефан ће приказати као чуда са-

²⁶ П. Поповић. О хронологији у делима св. Саве. — Глас СКА, СХИ, Београд, 1924; В. Ђоровић. Питања о хронологији у делима св. Саве. — Годишњица Николе Чупића, 49, Београд, 1940. Аутори доказују да је та хронологија тачна. Код других биографија хронологије углавном нема.

²⁷ Нема теолошког увода, не говори се о рођењу ни младости. Нема чуда за живота ни после смрти.

²⁸ А. Соловјев. Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, V, 1925, с. 62—89 (студија и текст).

²⁹ Браћа нападају Немању, а он чини богоугодна дела. Манојло Комнен одликује Немању. Немања зида манастире св. Богородице и св. Николе у Топлици. — Браћа банају Немању у пећину. Он моли за помоћ св. Ђорђа и он га спасава. Немања му зида манастир, Ђурђево Ступове у Расу. — Браћа нападају Немању уз помоћ Грка и других. Борба код Пантина на Косову. Немања моли за помоћ св. Ђорђа и он му помогне да победи. Немања захваљује Богородици, св. Николи и св. Ђорђу. — Немања прогони јеретике. Освајања на истоку, југу и западу. Подиже Студеницу, помаже друге цркве и манастире. — У издању, наведеном псд 16, с. 19—36.

мога Немање, који је тако постао не само светац мироточац, него и светац заштитник домовине.³⁰ Тако ће у конструкцију једног житија уклопити историју свога оца и претходника, као и своју, изостављајући оне догађаје који се у овакву схему не би дали уклопити, као што је Немањино ропство у Цариграду³¹ или његов сопствени рат са братом Вуканом уз помоћ „иноплеменика“³².

Доментијанов поступак је нешто другачији.³³ Његов је посао олакшан тиме што је личност о којој пише, свети Сава, духовник, а не владар, те је општа хагиографска схема код њега могла да буде доследније проведена. Али историја и светачка легенда се код њега такође преплићу, само на другачији начин. Оне су у два нивоа, који се не искључују, него допуњују. Једноставно, скоро хроничарски педантно причање о реалним догађајима, прекида се, да би се кроз молитве,³⁴ похвале и поређења дубоке мисаоности и лиризма,³⁵ протумачио виши смисао испричаног реалног догађаја. Ако се томе додају Савине беседе,³⁶ теолошки учене и речите, као и низ Савиних „чуда“ анегдотског карактера,³⁷ испричаних сасвим у стилу и духу причаца о светим оцима у преведеним патерицима, добија се мозаик Доментијановог дела: хроничарска проза, дидактичка белетристика пуна драматичности, теолошка расправа, духовна лирика, а изнад свега једна мирна објективност, којима се у општој форми једног житија даје широка слика Србије, Бугарске, Византије, Балкана, Истока До-

³⁰ Бугарски цар Борило и латински цар Јерис Филандар (Хенрих Фландријски) крећу на Стефана. Он се моли Христу, Богородици и св. Симеону (Немањи). Симеон се појављује пред непријатељским војскама и одагна их. Догађај из 1214 г.; у издању, наведеном под 16, с. 58—60. — Стрез се одмеће од Стефана. Сава га узалуд опомиње на верност. Св. Симеон прободе Стрезу. Догађај из 1214; у издању с. 60—63. — Драчки деспот Михаило напада Стефана и овај моли св. Симеона за помоћ. Дејством св. Симеона и св. Борђа роб убија деспота Михаила. Догађај из 1215 г.; у издању на с. 64—66. — Угарски краљ Андреја и латински цар Филандар крећу на Србију. Стефан моли св. Симеона за помоћ. Његовим деловањем непријатељски савез се распада. Догађај с пролећа 1216 г.; у издању на с. 70—74.

³¹ Године 1172.

³² Године 1202—1203.

³³ У овој анализи не узимамо у обзир Доментијанов Живот св. Симеона, који је писан знатно после смрти главне личности, године 1264, а има претходнике, Саву и Стефана, те решава друге литерарне проблеме. Види касније о Теодосију и Цамблаку, с. 13 и даље.

³⁴ Поред молитава које се само помињу, Доментијан наводи око двадесетак молитава. У Даничићевом издању на с. 119, 122—123, 124, 125, 127, 129, 137, 138, 164—165, 178—179, 184—186, 196—197, 206—207, 208—209, 211—212, 249—250, 300, 305, 331.

³⁵ Има их преко двадесет. У Даничићевом издању на с. 154, 162, 165—166, 168—170, 172—173, 182—183, 190—191, 192—194, 200—201, 203, 207—208, 209, 222, 243, 244—245, 247, 266, 296—298, 303—304, 306—307, 314—323, 337, 342. Ове похвале и поређења нису истога типа и захтевају посебно испитивање и класификацију. Овде су само посебно издвојене похвалне партије.

³⁶ Има шест Савиних беседа. У Даничићевом издању су на с. 198—200, 230—232, 234—242, 251—256, 282—285, 287—295.

³⁷ Има дванаест Савиних чуда које он чини за живота и једно посмртно чудо. У Даничићевом издању на с. 124—127 (чуде са потером), 134—138 (чудо са разбојницима у Светој Гори), 179—181 (чудо са благом), 206—210 (чудо са Стрезом), 211—213 (чудо са ослабљеним), 214—217 (чудо са мироточењем), 223—225 (чудо са разбојником), 248—251 (чудо са угарским краљем и градом), 257—260 (чудо са душом братовљевом), 298—300 (чудо са гусарима), 300—302 (чудо са морским таласима), 326—328 (чудо са рибом), 340—342 (посмртно чудо са Неофитом).

ментеријановог доба³⁸ и ствара се најидеалнија личност српског пантеона.

Кад пишу о своме оцу, Сава и Стефан говоре о себи, и то у првом лицу, у отприлике једној трећини својих дела.³⁹ Доментијан је могао да пише о Сави, а да себе помене само два пута, и то у трећем лицу, као страну особу.⁴⁰ Писац коме је Доментијан био узор, архиепископ Данило други, није могао себе да избегне.⁴¹ Његова су дела бројна, али само формално. У свом Зборнику живота краљева и архиепископа српских Данило уствари пише једну велику историју Милутиновог доба, у којој је он сам, писац, био веома активан учесник. Каква је могућност литерарног уобличавања у „похвална житија“, како сам Данило назива своја дела, једне живе историјске материје, пишчева мемоарске грађе? Код Данила су литерарно успелије биографије оних личности које нису у првом плану интересовања, и које су обрађене само зато да би биле припрема и допуна главном делу, биографији краља Милутина. То су биографија Милутинове мајке, краљице Јелене, и брата, краља Драгутина. Ни једна ни друга личност нису у српској православној цркви добиле самостални култ, него се славе заједно са краљем Милутином.⁴² Краљица Јелена је идеална краљица — монахиња, али и мати која, попут Немање, саветује синове да живе у слози;⁴³ чиме Данило даје политичку лекцију своме омиљеном владару Милутину. Драгутин је покајник због греха према оцу и у својој скромности иде догле да забрањује да му се после смрти ствара култ,⁴⁴ чиме одриче право на престо своме сину после Милутина, на што је овај имао право (по Дежевском уговору из 1282); политичка помоћ омиљеном владару да престо остави своме сину. Како су обе ове личности дате само у једном светлу, једном страном свога деловања, њихови животописи су литерарно убедљивији. Јелена је монахиња, Драгутин је покајник, и стога су средства хагиографског причања код њих лакше применљива, причање је живље, композиција складнија. Не долази до сукоба историјског и хагиографског захтева. — Милутин је моћни владар, суров у поступцима, а истовремено велики градитељ црква и помагач црквене организације. Та два лика овога владара треба ујединити тако да се добије лик светог краља. Заиста тежак задатак.

³⁸ О томе П. Поповић: Доментијан. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. XXV, 1959, 3—4, с. 209—225.

³⁹ О себи у првом лицу Сава говори на странама Ђоровићевог издања: 162, 165, 166—173. — Стефан о себи у првом лицу говори на странама Ђоровићевог издања: 17—18, 35, 53—74 (крај), а у трећем лицу на с. 43—52.

⁴⁰ Код Даничића, с. 172 и 345.

⁴¹ Издање Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, издао Ђ. Даничић. Загреб, 1866. Данило о себи на с. 28, 39, 58, 88, 94, 104—105, 127, 234, 292, 319.

⁴² Л. Павловић. Култови лица код Срба и Македонаца. Смедерско, Народни музеј, књ. 1, 1965, с. 86 и 90.

⁴³ Немањини савети синовима о братској слози код св. Саве, у Ђоровићевом издању (в. нап. 16) на с. 157—159. Таквих савета нема ни код Стефана, ни код Доментијана (у оба животописа), нити код Теодосија. — Јелена у Даниловом делу саветује своје синове Драгутина и Милутина да живе у братској љубави, скоро истим речима као Немања код Саве, па су чак и цитати из Св. Писма исти; у Даничићевом издању (в. нап. 41) на с. 71—73.

⁴⁴ У Животу Драгутиновом (издање наведено у пр. 41) с. 52. О томе Ђ. Сп. Радојичић. Архиепископ српски Данило II. — Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, с. 117.

Данило најпре нагомилава причање о владарским подвизима, па када долази до тренутка када Милутин ослепи сина Стефана, одједном прелази на причање о богоугодним делима, зидању цркава, не водећи рачуна о реалној хронологији догађаја.⁴⁵ Ова причања треба да потру негативан утисак о јунаку биографије, створен саопштавањем небогуодног поступка према сину. Стефан Првовенчани је прелазио ћутке преко негативних поступака и непријатних догађаја. Данило то није учинио, али је покушао да специфичном композицијом учини негативни утисак што прихватљивијим. Постигао је само то да се ослепљење сина осети као врхунац приче, после којег долази до преокрета, те се стога више и памти.⁴⁶ Неуверљив је лик краља Милутина, и као владара и као свеца. Очигледно је да се овакав поступак спајања историје и хагиографије показао неефикасан као метод, и српска биографија ће од Данила кренути другим путем.

Данилов анонимни ученик, настављач, допуњивач и биограф, наставио је да у истој форми, опширном житију, описује њему савремену историју.⁴⁷ Али код њега разграничење између историје и хагиографије иде у том правцу да хагиографске и реторске елементе смањи и издвоји их у посебне целине,⁴⁸ а историјско причање сведе на детаљно описивање

⁴⁵ Краљ Милутин влада од 1282 до 1321 г. Данило најпре прича о догађајима из Милутинове владавине до 1299 г. (ратови са Византијом, Дрманом и Куделином, Шишманом и Ногајем — с. 106—123, издања наведеног у нап. 41), а онда о ослепљењу сина Стефана, које је било по свој прилици 1314 (с. 123—126). — Затим се говори о богоугодним делима Милутиновим, у првом реду о подизању цркава и манастира, којима се поименце наводе, и давању богатих прилога, у Јерусалиму, Цариграду, Солуну, у Светој Гори, у самој Хиландару, а потом у самој српској земљи (с. 128—140). Не зна се тачно када су зидане и дариване цркве ван Србије. Главна црква у Хиландару довршена је око 1303 г. Цркве у српским крајевима грађене су од 1307 до 1321 (С. Радојичић. Старо српско сликарство. Београд, 1966. с. 86—87). — После овог излагања богоугодних дела, Данило поново помиње Милутинове владарске успехе, састанак са царем Андроником у Солуну, из г. 1299, и борбу противу турских најамника у Србији и Анатолији, из 1313 г. (на с. 140—148). Тек после тога долази причање о зидању Милутинове задужбине Бањске, коју је наменио себи за гробницу, а коју је подигао око 1314 (на с. 149—151). Међутим, у причању о Бањској, као и у читавом тексту до краја, где се описује избор Никодимов за архиепископа (догађај из 1317) обнова Жиче (из 1313—1316, која се овде приписује Никодиму) и смрт Милутинова (1321), има великих делова из пера Даниловог ученика, уколико и читав текст није његов (с. 151—161), тако да се не може узимати у обзир при испитивању Даниловог литерарног поступка.

⁴⁶ Осећајући да потом настаје други део, Данило завршава причање о ослепљењу питатима из Св. Писма који указују на сличне ситуације, чиме треба да се санкционише Милутинов поступак. Потом одмах долази један нов реторски увод, који се односи на предстојеће излагање богоугодних дела (с. 126—128).

⁴⁷ Не зна се тачно шта је све написао Данилов ученик, али несумњиво његови су Живот краља Стефана Дечанског и Живот архиепископа Данила П. Њему се увек приписује и опис живота Стефана Душана као краља, до године 1335, али стилски ово дело је далеко блеђе него претходна два, те није вероватно да је од истог писца. — Стефан Дечански је владао од 1321 до 1331. Данило је умро 1337. Данилов ученик је писао свакако крајем тридесетих година. Иако нисмо узели у разматрање биографије архиепископа код Данила, зато што су писане по унапред одрђеном шаблону, биографија самога Данила од његовог ученика, ма да нужно садржи одређен шаблонски редослед причања (рођење, детињство, учење, замонашење и сл.), садржи и све оне елементе који су карактеристични за животе владара; идеализација недавно преминулог политичког радника, те је стога упоредно са владарским биографијама посматрамо.

⁴⁸ То су кратки теолошки уводи, малобројни цитати из Светог писма, обично један или два на крају излагања каквог догађаја; да би се објаснио виши смисао догађаја (упореди сличан поступак код Данила, пр. 46, али само на једном месту); или у молитвама, које су кратке и ретке. Реторике има доста у бројним писмима које главне личности из-

најбитнијих догађаја.⁴⁹ Тако добија простор за широке слике ратничких подвига, које он први уводи у српску књижевност. Биографија код Даниловог ученика прераста у приповедачку прозу феудалне, ритерске савдржине, вероватно не без утицаја ритерских романа о Александру и о Троји, који су управо у ово време стекли широку популарност код српске читалачке публике.⁵⁰ Биографија се креће у правцу романа.

Када после једног столећа, тридесетих година XV в., Константин Филозоф описује историју свога доба у Животу деспота Стефана Лазаревића, он ће, у општем спољашњем облику хагиографије, дати један сасвим нов књижевни род. Остаци хагиографије,⁵¹ узети формално да би се осетила веза са немањинском традицијом, код Константина не долазе ни у какав сукоб са историјом, која, модерно схваћена као историја земље, народа, владара, у склопу читаве балканске, и светске, ситуације, постаје основни циљ и задатак пишчев.⁵²

Према томе, српска биографија у току свог двовековног трајања проживела је разне фазе, али је очигледно да је од почетка до краја схватана као једина форма у којој се може обрађивати савремена историја владара. Она је читаво време била дворска литература, без обзира да ли је пише калуђер или краљ.

Али паралелно са овом врстом биографије, постојала је у старој српској књижевности и друга врста причања о историјским личностима, она која не мора да решава проблем спајања савремене историје и славење јунака. То су биографије које се пишу не непосредно после смрти хероја него знатно касније. Оне имају претходну литературу. Њихов за-

мењују, или у монолозима и дијалозима, али то је пре једна свечана феудална, а мање теолошка реторика. Чуда, тог главног обележја хагиографске литературе, код Даниловог ученика нема. Похвала је такође мало. Нарочито је интересантан поступак да се у виду похвале, са устањеним реторским елементима, описују сва дела Данила као архиепископа, зидање црква и друго (с. 365—376), при чему бар 40 реченица почињу са: ... Б^о...

⁴⁹ У Животу Стефана Дечанског излажу се ови догађаји: живот Стефанов у Цариграду после ослепљења и настојање да се измири са оцем, повратак у Србију, долазак на престо, избор Данила II за архиепископа (с. 163—177). Битка на Велбужду и догађаји после ње у Бугарској и Византији (с. 177—200). Грађење Дечана, Душанова завера и смрт Стефана Дечанског (с. 200—214). — Стефан Дечански је владао од 1321 до 1331. Битка на Велбужду је била 1330 г. Њој и догађајима са њом у вези посвећене су 23 стране, док се претходни период, од ослепљења (око 1314) до 1330 описују на 14 с., а догађаји после Велбужда, једна година, на 14 с. — У Животу Данила II почетни део (упореди пр. 47) до наименовања за Хиландарског игумана (1307) описан је на 9 с. (331—339), борбе са каталонским разбојницима (1307—1309) описане су на 16 с. (340—356), а последњи део, у коме су описни догађаји до Данилове смрти, 1337 г., а то су: боравак у Кареји, епископство у Бањској (1313), и у Хуму, архиепископство (1324), неколико пута одлазак у Хиландар и повратак у Србију, градња манастира уређење српске цркве итд. на 20 с. (356—377). — Очигледно је да су ратнички подвизи и у једном и другом животопису централна места која остала причања само складно уоквирују.

⁵⁰ Р. Маринковић. Српска Александрида. — Филолошки факултет Београдског Универзитета, Монографије, књ. XXXI, 1969, с. 348; Р. Маринковић. Јужнословенски роман о Троји. — Анали Филолошког факултета, I, Београд, 1961, с. 9—66.

⁵¹ Теолошки увод, цитати и поређења из Библије и др. Види у издању В. Јагића. — Гласник Српског ученог друштва, XLII, 1875.

⁵² Константин то и сам истиче на с. 255 и 262 Јагићевог издања. Упореди и Р. Марин. Трагови грчких историчара у делима Константина Филозофа. — Глас САН СХС, Београд, 1946; као и Д. Павловић. Елементи хуманизма у српској књижевности XV века. — Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XXIX, 1963, св. 1—2, с. 5—16.

датак није да прикупе грађу и дају јој облик, него да већ сакупљеној грађи и одређеном облику дају други смисао. Тој врсти биографије задаци су првенствено литерарне природе, али чињеница да обрађују животе историјских лица ипак је сиречава да постане дело чисте фикције и маште. Она не сметано може да користи сва средства хагиографског писања, проверена хиљадувековном употребом, што већ унапред обезбеђује литерарни успех. Она није дворска ни династичка, иако обрађује животе припадника династије и двора. Њене намене су другачије. Не дворска историја, него хришћанска дидактика. Такву је биографију написао хиландарски калуђер Теодосије. Он изричито тврди да је добио налог од црквених власти да опише живот светог Сава.⁵³ Ма да је Доментијан педесетак година пре њега саставио сјајну Савину биографију и постигао врло висок степен идеализације Савине личности, очигледно је да монашки свет у Доментијановом делу није добио текст који му је био потребан. Теодосије каже да му је циљ да створи дело које би служило у васпитне сврхе. Он хоће да „узбуди срце наше“, како би ги подстакао ка врлини.⁵⁴ Доментијан није писао зато да би Сава био имитован. Доментијанов Сава је не само владарски син него светац, још пре рођења намењен небу. Његов живот је само испуњење унапред објављене божје воље. За почетак стварања Савиног култа, најпре у владајућим круговима, ово је било вероватно неопходно. До Теодосија, крајем XIII в., Савин култ су прихватили и најшири народни слојеви, и Теодосије о томе даје сведочанства.⁵⁵ Савин подвиг је морао постати идеал који се да имитовати. Такав текст, који припада хагиографији као хришћанској дидактици и белетристици, дао је Теодосије врло успешно. За њега је речено да је „најслађи“ приповедач, романсје српски XIII в.,⁵⁶ али зар хагиографије нису средњевековни романи у којима је човеков подвиг едина тема?

Према томе, стара српска биографија имала је бар два своја тока. Поред дворске постоји и друга, назовимо је условно „монашка“ биографија, којој је главни циљ хришћанска дидактика. Њеном јунаку публика мора да се дива али и да се угледа на њега. Ко би се смео и усудити да се угледа у Доментијановог Саву? Доментијанова сврха и није била иа се Сава следи као светао пример, већ да се слушају Савине запостести. Доментијанов Сава је светац, али светац цар, недостижан. Теодобијев Сава је човек, као и сваки други, али који својом дубоком вером снажном вољом постаје светитељ. У овим различитим тенденцијама еба тражити разлоге који ме наводе да оштро разлучим стару српску огграфију на два тока.

⁵³ То је у уводу. Међутим, увод није оригиналан него је узет из преведене хагиографије о св. Сави Освећеном (Јерусалимском), као што је показао С. П. Розанов. Источници, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербскаго. СПб., 1911. Ипак, да подаци у позајмљеном уводу нису одговарали Теодосијевој конкретној ситуацији, он их не би у целини пренео него би изоставио оно што му не одговара.

⁵⁴ У уводу, с. 2 Даничињевог издања (наведеног у пр. 16), али иста мисао и у Теодосијевог делу Живот светог Петра Коришког, издао Ст. Новаковић. — Гласник Српског ученог друштва, XXIX, 1871, с. 346.

⁵⁵ У Даничињевом издању на с. 115.

⁵⁶ С. Вуловић. Из старе српске књижевности. По нешто о биографијама српским XIII века. — Годишњица Николе Чупића, VII, Београд, 1885, с. 135.

Григорије Цамблак је у Животу Стефана Дечанског дао још један значајан имитативни, животопис српској књижевности. Његов јунак, краљ Стефан Дечански умро је седамдесетак година пре Цамблаковог писања. О Дечанском је Данилов ученик већ саставио биографију, али објективну, белом и црном бојом урађену, једну од оних које означавају кретање ка романсираној војничкој историји. Дечански је потом проглашен за светитеља, његов гроб у Дечанима постао центар култа, око њега су морале кружити разне усмене, ако не и писане, легенде. Ту је грађу Цамблак критички, са позиција хагиографа наравно, расмотрио и отворио дело у коме су историјске чињенице са слободом могле да се пренебрегну, измене, прилагоде већ створеном култу свеца.⁵⁷ Сва средства која је при писању Цамблак могао да употреби, била су му дозвољена; њега никакви дворски ни династички обзири нису спутавали. Још и мање него Теодосија, јер династија Немањића, којој је Дечански припадао, била је у Цамблаково време већ далека прошлост.⁵⁸ Њега је одиста водила само идеја да опише живот краља великомученика, али онако како га је већ уобличио легенда и народна машта. Очигледно, Цамблак је унео и много свога у садржину, као што је учешће Дечанског у верским расправама у Цариграду, на пример, што је историјски немогуће, али је за изградњу лика убедљиво. Нарочито је слободан могао бити кад је сликао душевна стања свога јунака управо онако како је то одиста могло да буде и како се уопште догађа. У том погледу Цамблак је имао ону исту, ако не и већу, слободу која је Теодосија начинила најчитанијим српским писцем Средњег века. Њихове личности су прави литерарни јунаци, не историјски актери. Писци се идентификују са јунацима, улазе у њихов живот, сликају њихова расположења, присуствују њиховим личним дилемама. Збивања у којима њихови јунаци учествују одвијају се пред очима писаца, они ту виде све појединости поступака присутних лица, чују њихов говор, чак читају њихове мисли. Све је дато у живом, динамичном приповедању, не без драматике, која је местимично необично јака. Писци саосећају са својим јунацима. Стално нас обавештавају како њихови јунаци плачу, сузе се помињу на свакој страни, све је натопљено једном повишеном осећајношћу. Све су то средства која треба да изазову саосећање читалаца и да их, како Теодосије каже, покрену ка врлини. Писац се лично меша у причање. Та интервенција је средство да привуку пажњу (код Теодосија: и гле, велим, шта ја говорим, не срамим се рећи, као што напред рекосмо, мислим, помишљам, хоћу рећи, хоћу да испричам, итд. Код Цамблака: као што рекох, чујте, видесте ли, шта је даље било, вратићемо се да наставимо повест, итд.), али исто тако и да би изразили свој став у вези са поступцима. Тако се Теодосије боји да читалац не стекне утисак како он, писац, клевета свога јунака, светог Саву, што је молитвама убио непријатеља Стреза, осећајући, очигледно, да је такво дејство молитве зазорно за свечев ауторитет (док је Доментијан о истом Савином поступку писао чак са поносом).⁵⁹ Цамблак, пак,

⁵⁷ Између 1339 и 1343 (види и напомену 25) Дечански је проглашен за светитеља Живот Стефана Дечанског од Григорија Цамблака издао је Ј. Ш а ф а р и к. — Гласник Српског ученог друштва, XI, 1859.

⁵⁸ Последњи владар из куће Немањића, цар Урош, умро је 2. децембра 1371, а Цамблак пише на самом почетку XV в., вероватно око 1403—1404 г.

⁵⁹ Теодосије, на с. 101 Даничићевог издања. Доментијан, на с. 209—210 Даничићевог издања.

оптужујући краљицу Симониду за ослепљење Милутиновог сина, Стефана, а обојица су свети, боји се да читалац не помисли како краља „речима бесчаствује“, али ипак сматра да „подлежи маломе зазору што је ту (мисли на жену) послушао“⁶⁰. Оваква размишљања и интервенције писаца очигледно показују са колико заинтересованости они улазе у сликање својих хероја, али и са колико слободе могу да се односе према њима. Поступак који је у оном другом типу српске биографије незамислив.

Ако, дакле, покушамо да дамо, на основу ове кратке анализе, одговор на питање о месту Григорија Цамблака у српској књижевности, онда ћемо то место свакако потражити тамо где је српска биографија у свом двоструком току имала мање историјски задатак, а више литерарне слободе.

Показује се, дакле, да је примена критеријума о припадности писца некој литератури: на који начин и у којој мери страни писац прихвата специфични вид литерарног испољавања културне средине у којој ради, којим смо покушали да оценимо место Григорија Цамблака у српској књижевности, била веома корисна. Видели смо, примењујући овај критеријум, да је Цамблук у Србији писао оне књижевне врсте које су у српској књижевној структури биле доминантне. Да бисмо одредили Цамблаково место у оној књижевној врсти која је у тој књижевној структури била најважнија, и стога најкарактеристичнија, то јест у биографији, морали смо да проследимо њен целокупан ход. То би требало урадити и за остале две врсте које је Цамблук у Србији писао: службу и пренос моштију. Али, мислим да је и без тога ово истраживање довољно да се на питање: Да ли Цамблук припада и српској књижевности, одговори позитивно, чиме се оповргава мишљење о Цамблuku као странцу у српској књижевности.

Критеријум који смо применили био је користан не само за оцењивање места Григорија Цамблака него исто тако, ако не и више, за проучавање биографске књижевне врсте. Наметнула се потреба да се биографије сагледају у своме настанку и развоју, да се одреде законитости њиховог тока у два правца, да се уоче карактеристике на основу којих се врши њихово диференцирање, у првом реду проблем спајања савремене историје и идеализације. То значи да је примена овога критеријума била врло продуктивна, и она ће очигледно бити таква и код проучавања Цамблаковог места у другим двама врстама српске средњевековне књижевности. Нарочито се могу очекивати интересантни резултати код духовне поезије, службе, која је у српској књижевности обилно негована, али до сада није извршена диференцијална радња која би је проучавала у развоју. — Сам Цамблук, пак, применом овога критеријума исказује се као веома танан дух, интелектуалац великих флексибилних могућностим, кадар да се за кратко време, свега неколико година, активно укључи у столетни ход једне литерарне структуре.

Било би, стога, корисно да се иде и даље у овоме правцу и да се проучи колико се, и којим делима, Цамблук укључује у структуре других књижевности у којима је радио: румунске, руске и наравно бугарске. И ту ће резултати ићи у два смера. С једне стране у даље откривање Цам-

⁶⁰ На с. 47—48 Шафариковог издања.

блакове акомодативности, а с друге у проучавање структуралних карактеристика тих литература, или барем неких њихових (књижевних) врста, као што је то овде урађено за српски биографију. Ту се могу очекивати значајне анализе, од вредности не само за те националне књижевности него и за средњовековну словенску литерарну заједницу у целини. При томе ће се испољити сличности и разлике међу тим литературама, утврдиће се степен изграђености система појединих од њих, али и система ове заједнице уопште.

Примена овога критеријума, дакле, на писца типа Григорија Цамблака захвална је и продуктивна. Она се да употребити, и треба да се употреби, и код других писаца тога типа који се селе из једне литературе у другу, као што су Кипријан, Константин Филозоф, Пахомије Србин и други. Могуће је да ће се тиме доћи до сазнања о флексибилности писца као о специфичној појави средњовековног духа уопште, или ће се она појавити као нужност историјског тренутка у коме су ови писци живели.

Оваква испитивања, ипак, посматрају проблем писца који ради у више литература само са једне тачке гледишта. Не мање је потребна и корисна и друга врста истраживања, која треба да решава проблем супротан овоме који решава наша студија. Не, дакле, како се писац укључује у неку литературу, него шта је у њу унео и шта је из ње понео. Тиме се писац појављује не као мерило за разлучивањем, него као мерило за повезивање ових књижевности и за њихово обухватање у целину. Ова испитивања треба временски да дођу после диференцијалних испитивања, као што је ово, јер треба да претпостављају њихове резултате. При томе треба имати у виду следеће: ако је један писац у неку књижевност унео више новог, стеченог у свом претходном литерарном искуству у другим литерарним срединама, онда је та књижевност очигледно имала мање изражен свој сопствени оригинални ход. Уколико се, пак, писац новој литератури више прилагодио, она је као систем несумњиво развијенија и снажнија.

Изгледа, најзад, да увођење нашег критеријума може да има методски шири значај од примене на Цамблака и њему сродне писце његовог доба. Оно се можда може односити и на све оне, нажалост углавном непознате, литерате који су својим деловањем у разним словенским срединама током векова стварали средњовековну словенску литерарну заједницу.